

צדק סביבתי – צדק חברתי וזכויות אזרח

כרמית לובנוב

בחודש פברואר 1968 צעדו ברחובות העיר ממפיס בארה"ב למעלה מאלף עובדי הזבל שלה, בהפגנת מחאה גדולה למען שכר הוגן ושיפור תנאי עבודתם. כל עובדי הזבל היו שחורים. העירייה סירבה להיענות לבקשותיהם. מספר שבועות אחר כך, הצטרף למאבקם מרטין לותר קינג, מי שעמד בראש מאבק השחורים בארה"ב. קינג צעד בראש המפגינים ותומכיהם בצעדה שלווה במעשי אלימות במהלכם נורה למוות נער בן 16, שחור, ונשא את נאוומו הידוע "בדרך לפסגת ההר" ("I've been to the Mountaintop"). "הנאום, בו שילב את התמיכה במאבק עובדי הזבל, כמאבק על צדק, עם המאבק ההיסטורי של השחורים, נכנס לפנתיאון הרטורי של מאבק השחורים בארה"ב, כנאוומו האחרון של קינג. למחרת, נרצח מרטין לותר במלונו בממפיס. בצד ההיסטוריה של מאבק השחורים לשוויון זכויות בארה"ב, מאבקם של עובדי הזבל בממפיס הפך להיות ציון דרך בהיסטוריה של התנועה לצדק סביבתי, שעדיין לא היתה קיימת אז.

מהי התנועה לצדק סביבתי?

בעולם מוכרות היום שלוש גישות מרכזיות המאפיינות את השיח הסביבתי: האחת, הגישה האנתרופוצנטרית לפיה האדם במרכז (ולא הטבע) ובשיקולי פיתוח לרווחת האדם מול שימור הטבע הנימוקים בזכות הפיתוח מכריעים; השנייה, הגישה הביוצנטרית לפיה לטבע ערכיות כשל האדם (לפחות) והגישה השלישית המשלבת בין טענות של שתי הגישות הקודמות, תוך הצבעה על הקשר בין ערכים סביבתיים לבין צדק חברתי. גישה זו הופכת להיות יותר ויותר חלק מהשיח הציבורי, הסביבתי והחברתי בעולם ובישראל (ראו במאמר 'המהפכה הסוציו-סביבתית, גיליון 15 של 'חברה', ספטמבר 2004).

התנועה לצדק סביבתי, המבוססת על הגישה השלישית, גורסת שהסביבה היא הכל: המקום בו אנו חיים, עובדים, משחקים, הולכים לבית הספר, כפי שגם העולם הפיסי והטבעי. לא ניתן להפריד את הסביבה הפיסית מהסביבה התרבותית. עלינו להבטיח שהצדק ישולב בכל מה שאנו עושים. עקרונות התנועה, המבוססים על ערכי צדק אוניברסאלי, נועדו להעצים את ארגוני השטח (grassroots) לפעול בשכונותיהם ברמה מקומית, בעיקר.

התנועה לצדק סביבתי החלה לפעול בצורה מסודרת בארה"ב בשנות ה-80 והתכנסה לראשונה ב-1991 למפגש פסגה ראשון של מנהיגות הקהילה הצבעונית בארה"ב. בסיום המפגש, הוצג מסמך סיכום שנודע בשם 'מסמך 17 העקרונות'. מאז, הפכה התנועה לצדק סביבתי להיות תנועה עצמאית המזוהה עם זכויות אדם. ממשל הנשיא קלינטון אף הטמיע את מסמך 17 העקרונות כחלק מעקרונות המדיניות המוצהרת הרשמית.

מה בין צדק סביבתי לבין צדק חברתי?

המבוא למסמך 17 העקרונות, המנוסח כמעין מניפסט, מעלה את הקשר בין המצב הפוליטי של אוכלוסיות מוחלשות לבין המצב הסביבתי הירוד של הסביבה בה הם חיים. מבוא זה מבטא את אחת המגמות העיקריות של התנועה לצדק סביבתי: להצביע על הקשר בין אי-צדק חברתי לבין אי-צדק סביבתי ועל האופן בו ערכים סביבתיים נפגעים בעיקר במקומות מחייה של אוכלוסיות מוחלשות. טענה עיקרית היא שחוסר השוויון בפגיעה בסביבה נובע מפעולות אנושיות, כגון הכרעות לגבי מיקום אזורי תעשייה ופיתוח תעשייתי. הדרישה העולה במסמך זה היא שהמדיניות הציבורית תתבסס על כבוד הדדי וצדק לכל האנשים, באופן שהוא חופשי מכל אפליה שהיא או דעה קדומה.

במשך 20 השנים האחרונות פועלת התנועה לצדק סביבתי כדי לחנך ולסייע לקבוצות אוכלוסיה שונות בהתארגנות, התניידות והעצמה תוך לקיחת אחריות על חייהם, על קהילתם ועל סביבתם. בהתאם, הרשות להגנת הסביבה (EPA) בארה"ב הגדירה צדק סביבתי (1993) כ"טיפול הוגן וכמעורבות בעלת משמעות של כל האוכלוסייה ללא קשר למוצא, צבע, לאומיות או הכנסה ובהתייחס לפיתוח, יישום ואכיפה של חוקים סביבתיים, תקנות ומדיניות". "טיפול הוגן" פירושו חלוקה פרופורציונאלית של השלכות סביבתיות שליליות הנגרמות מפעולות תעשייה, רשויות מוניציפאליות או מביצוע תכניות ומדיניות ברמה המקומית, האזורית והלאומית. "מעורבות" משמעותית פירושה מתן הזדמנות ממשית לתושבי קהילה המושפעים לקחת חלק בהחלטות בנוגע לפעילות שמשפיעה על סביבתם או בריאותם, תוך דאגה לרווחתם הסביבתית של כל השותפים המעורבים ופיצוי הנפגעים.

לפי ההגדרה האמורה, "צדק סביבתי הוא מטרה שיש להשיגה עבור כל קבוצות האוכלוסייה ויחידים ברחבי המדינה". צדק סביבתי יושג כאשר כל אדם, ללא קשר למוצאו, תרבותו או הכנסתו, ייהנה מאותה מידה של הגנה מפני סיכונים סביבתיים וגישה שווה לתהליך קבלת ההחלטות להיות זכאים לסביבה בריאה שבה חיים, לומדים ועובדים. יש לאפשר לכל הנוגעים בדבר להשתתף כשותפים שווים בכל רמה של קבלת החלטות ובכלל זה הערכת צרכים, תכנון, יישום אכיפה והערכה ובדבר הזכות לסביבת עבודה מוגנת ובריאה.

התנועה לצדק סביבתי רואה עצמה כתנועה בעלת מסר חינוכי. כתבי מסמך 17 העקרונות ציינו את חשיבות החינוך של הדורות הנוכחיים והבאים לאור עקרונותיו תוך הקפדה על כך שהחלטותיהם של פרטים יעשו מתוך שאיפה להבטיח את בריאותו של העולם הטבעי.

מה בין צדק סביבתי לבין תפישה אנטי-גזענית ?

התנועה לצדק סביבתי מראה שיש מתאם גבוה מאוד בין גזע ומעמד סוציו-אקונומי נמוך, גורמים המשולבים זה בזה, לבין מיקומם של מתקנים רעילים ברחבי ארה"ב. תהליכי קבלת החלטות, שאינם שוויוניים, משפיעים על אופן חלוקת משאבים שונים, כגון תעסוקה, שיכון, תשתיות וכן שימושי קרקע. יש הטוענים, ביניהם פרופ' רוברט בולארד, אחד החוקרים החלוצים והמובילים כיום בתחום צדק סביבתי ופעיל מרכזי בתנועת לצדק סביבתי בארה"ב, שההחלטות לגבי שימושי קרקע ומיקומם של מתקנים רעילים אינן נעדרות שיקולים גזעניים. תפישה זו מקובלת על חלק ניכר מהפעילים בארצות הברית בתנועה לצדק סביבתי.

לדברי פרופ' בולארד, הרבה קבוצות שמנסות לקדם את הדברים תוך התעלמות מסוגיית הגזע, משטות בעצמן. למשל, אי אפשר להפריד את המצב הסביבתי בגבול ארה"ב-מקסיקו מהבדלים מעמדיים ומסוגיות הקשורות בגזע. יש שם הפליה שגורמת הן להרס הסביבה והן לפגיעה מתמשכת במצב הסוציו-אקונומי והבריאותי של ילדים ופועלים. זה קשור לפוליטיקה ולדפוס הצריכה הקיימים בארה"ב. אי אפשר להפריד את הדברים. התנועה לצדק סביבתי מעלה את הסוגיות הללו על סדר היום ומביאה הרבה אנשים לחשוב: איך ניתן להתמודד עם חוסר צדק הקשור בצבע עורם של אנשים מאוכלוסיות מסוימות ?

פרופ' בולארד סבור שהקשר לקרקע ולסביבה של אנשים צבעוניים, אמריקאים ממוצא אפריקאי או אינדיאנים למשל, הוא ממילא חזק. אלה אנשים השייכים בבסיס למקום, לקרקע, ומה שצריך לעשות זה להחדיר את המושגים הללו בחזרה באמצעות תוכניות לימודיות מתאימות.

חשוב להדגיש, עם זאת, שצדק סביבתי אינו ממוקד בצבע האדם, אלא בכל הפליה שגורמת לפגיעה סביבתית והקשורה לנתונים חברתיים. הדאגה היא גם, לדוגמא, בהקשר לחוסר צדק של האפלאצ'ים – מקום בו הלבנים נזרקים בגלל העדר כח פוליטי וכלכלי והעדר קול להגיד "לא". הפעילות של התנועה לצדק סביבתי (במרכז לצדק סביבתי באוניברסיטת אטלנטה, לדוגמה) היא למען קבוצות מכל הספקטרום הפוליטי והגזעי, בארה"ב ולאורך הגבול שלה וגם במישור הבינלאומי מועלות סוגיות אלה בצורה כוללת.

מה בין התנועה לצדק סביבתי לבין קבוצות סביבה מסורתיות?

פעילותה של התנועה לצדק סביבתי הגיעה לעימות עם קבוצות סביבה מסורתיות. פרופ' רוברט בולארד טוען שהעוינות נובעת מאי הבנה של עקרונות התנועה לצדק סביבתי, במיוחד בכל הקשור לעבודה בקהילות צבעוניים. לדבריו, התנועה לצדק סביבתי דואגת לשטחי הביצות, לציפורים ולאזורי החיות הטבעיים לא פחות מהתנועות המסורתיות, אלא שתנועה זו מודאגת גם

לגבי האזורים האורבניים, הדברים שמתרחשים לאורך גבול ארה"ב-מקסיקו (ילדים המורעלים מעופרת וילדים המשחקים מחוץ לבית במגרשים מוזנחים ומזהמים) ועוד . התנועה לצדק סביבתי רשמה התקדמות גדולה מאז 1990, עת האשימה את הארגונים הסביבתיים הגדולים המסורתיים בגזענות ובאליטיזם. מאז התקיימה הידברות בין הצדדים והחלה עבודה משותפת לאורך הדרך. לדברי בולארד, עדיין צריכה להיעשות עבודה רבה לשם חיבור הארגונים המסורתיים עם התנועה לצדק סביבתי: עלינו לחנך עצמנו וללמוד איש על רעהו, להגיע להבנה איך ניתן לעבוד ביחד באופן עקרוני ומעשי כאחד. לדבריו, השאיפה היא להיאבק כדי להעלות את הנושאים החברתיים, השלובים באלה הסביבתיים, על המל"מ של קבוצות סביבתיות מסורתיות . לדברי בולארד, יותר ויותר אנשים החברים בקבוצות סביבתיות מתחילים להבין כיום שמה שקורה בערים משפיע על חייהם גם כן. כך שאיננו יכולים לתת לערים להיכנע ולהישאב לתוך בור של עזובה. חייבים להבין את הקשר בין התחום העירוני והפרברי לבין אזור הכפר. המצב בעיר ובפרברים משפיע על הסביבה. באופן בסיסי, כל אדם מושפע מהפרבור. תושבי הערים נתקלים בחוסר השקעות מצד הרשויות, בפרברים עם העצים שנכרתים ונהרסים והנגיסה באדמות חקלאיות . באופן כללי, כדאי לשאוף להתלכדות של הארגונים המסורתיים ושל התנועה לצדק סביבתי: הפעילות למען הסביבה חייבת להיות כוללת, אחרת זה לא יעבוד .

התנועה לצדק סביבתי, שימושי קרקע ותיעוש

מסמך 17 העקרונות מעניק מנדט רק לשימושי קרקע אחראים, מאוזנים ואתיים המאפשרים התחדשות של מקורות ושימור כדור הארץ למען הדורות הבאים של בני האדם ויצורים חיים אחרים. המסמך קורא להגנה עולמית מייצור או השלכה של פסולת מסוכנת ורעילה ושל רעלים המאיימים על הזכות היסודית לאוויר נקי, קרקע, מים ומזון. בנוסף, קורא המסמך לאכיפה מחמירה של עקרונותיו, להגנה על זכויותיהם של נפגעים לקבל פיצוי מלא ותיקוני נזקים כפי שגם טיפול רפואי הולם ומצהיר על התנגדותם של כותביו לפעולות הרסניות של תאגידים רב-לאומיים . אנשי התנועה לצדק סביבתי מדגישים, למשל, בפגישה שהתקיימה בנושא לאחרונה בדטרויט , שייצור נקי צריך להיות מרכיב מרכזי בפעולה למען הסביבה. ייצור נקי יכול לחסוך מראש הרבה בעיות לקהילות שמוקפות בתעשיות מזהמות. אם מנקים את הייצור הרי שהרבה מבעיותיהן של קהילות שחיות על גדרות של מפעלים נפתרות מיידית. כך שצדק סביבתי וייצור נקי הולכים ביחד. לכן, ראוי לפעול לכך שתנועה כמו התנועה לייצור נקי תתמזג עם התנועה לצדק סביבתי, משום שהמטרות הן – למעשה – משותפות .

מה קורה היום ?

מאז הקמתה, התנועה לצדק סביבתי צוברת תומכים רבים. בעשור האחרון, התנועה לצדק סביבתי בארה"ב הבשילה ופיתחה תכניות ועובדת על מגוון נושאים החל משיכון, תחבורה, בריאות ועד פיתוח כלכלי, שיקום קהילתי ולמעשה כמעט כל דבר בתחום. מדובר בעבודה שחוצה דיסציפלינות בספקטרום גיאוגרפי, גזעי וכלכלי-חברתי .

השיח הסביבתי שבעבר הלא רחוק אופיין במונחים מתחום שמירת הטבע (איזון בין פיתוח לשימור, גבולות הפיתוח, ניהול שמורות טבע וכיו"ב) מאופיין כיום יותר ויותר במונחים מתחום המאבק החברתי וזכויות אזרח, ובהם: גזענות סביבתית, דמוקרטיה סביבתית, חוסר שוויון תכנוני ועוד. אין ספק כי לבולארד וחבריו לתנועה לצדק סביבתי בארה"ב ובעולם, חלק מרכזי, מחד, בהחדרת הטרמינולוגיה לשיח זה ומאידך, בקידום קבוצות מוחלשות כחלק משותפים שווים במגרש הסביבתי .

בחלק גדול מהמקרים, ארגוני-שטח המקבלים את עקרונות התנועה לצדק סביבתי פועלים על-פי מודל bottom-up אין להם מועצת מנהלים, תקציבים גדולים או צוות גדול והם פועלים מתוך חלוקת תפקידים על בסיס שוויוני ולא היררכי כאשר אופן קבלת ההחלטות הוא דמוקרטי יותר מאשר בארגונים מסורתיים. הרבה מארגונים אלה מובלים על-ידי נשים .

המאמר פורסם לראשונה בכתב העת חברה של יס"ד ישראל סוציאל דמוקרטי, גיליון מס' 18, מרץ 2005.